

Buda, a keleties város*

PAPP Adrienn

Budapesti Történeti Múzeum, 1014 Budapest, Szent György tér 2. E-mail: papp.adrienn@btm.hu

EREDETI KÖZLEMÉNY

Beérkezett: 2022. július 9. • Elfogadva: 2022. július 20.

Online First megjelenése: 2022. augusztus 30.

© 2022 Akadémiai Kiadó, Budapest

ÖSSZEFOGLALÓ

Az oszmán hódítással egy teljesen új kultúra jelent meg Budán, aminek az intézményi hálózatát ekkor kellett megteremteni. Budán semmi sem volt meg, amit egy oszmán elvárt városaitól, amire a mindennapi élethez szüksége volt. Nem volt dzsámi, Korán-iskola, fürdő stb., ezeket mind létre kellett hozniuk, és az intézmények épületeket igényeltek. A jelentős új épületek, melyek oszmán stílus szerint készültek, a külvárosokban jelentek meg, a Várhegy őrizte középkori megjelenését. A Várhegyen a középkori épületek új funkciót kaptak, oszmán intézményeknek adtak teret. Elsőként a templomokból kellett dzsámit csinálni, ami azok teljes belső átalakítását jelentette. Utána sorban megtalálták a többi feladathoz rendelhető helyet, középkori épületet használtak az iskolák, a közkonyha, a fedett piac számára. Amit mindenképp újonnan kellett még a Várhegyen is megépíteni, az a fürdő és a síremlék. Ezek mind szükségesek ahhoz, hogy egy oszmán város működjön, így azt látjuk, hogy a korszak legelején mindent megépítettek vagy átalakítottak, amire szükségük volt, jelentősebb változás csak új városnegyedek kialakulása miatt tapasztalható.

A vári házakba oszmánok költöztek, bár a 16. században még 122 család élt itt, a korszak végére gyakorlatilag teljesen elköltöztek a Várhegyről a magyar lakosok. A lakóházak kisebb átalakításokon estek át, jelentős bontást és teljesen új épületegyüttes kiépítését a pasa palota esetében figyelhetünk meg.

KULCSSZAVAK

Buda, török kor, Oszmán Birodalom, oszmán építészet, régészet, dzsámi, imáret, fürdő

A török kori Buda városképéről alkotott elképzeléseinket főként a korszakban készített látképek (1. ábra) és a városba látogató utazók leírásai határozzák meg. Ez utóbbi forráscsoportnak a döntő többségét jelentő munkák valamely nyugat-európai országból érkező ember tollából születtek, kimondottan fontos, hogy szerzőik itt jártak Budán és saját élményeiket, tapasztalataikat osztották meg velünk. A látképek bár szintén azt sugallják, hogy alkotójuk járt az adott helyszínen, azonban ez nem mindig volt így. A metszetek esetében a készítése folyamatban elválik a rajzot

* Az MTA Építészeti Tudományos Bizottsága és az MTA Építészettörténeti, Építészetelméleti és Műemléki Állandó Bizottsága által a *Budapest 100* programmal együttműködve szervezett, „Város, lakókörnyezet, karak-ter. Fejezetek a budai várnegyed történetéből” c. konferencián, Budapesten 2022. május 12-én elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata.

1. ábra. Buda ábrázolása 1684-ből (BTM Metszettár 28 175)

és a metszetet elkészítő mester személye. Itt mindenképp fontos a forráskritika, tudnunk kell, mely képet milyen mélységig használhatjuk forrásként.

Nagyon izgalmasak Hans Dernschwam észrevételei,¹ aki látta a várost az oszmán hódítás előtt és azt követően is. Számára már 1555-ben nagyon szembetűnő a változás, valójában egy lepusztult városképet ír le, bedeszkázott ablakokkal stb. Ugyanakkor jelentős építkezésekről is tudósít, a mai Corvin tér mellett éppen akkor építették Tojgun pasa fürdőjét, amikor ő a városban járt.²

Oszmán szerző tollából egy monumentális útleírás született, Evlia cselebi³ munkája, aki szinte a teljes Oszmán Birodalmat beutazta. A török uralom vége felé, az 1660-as években járt magyar területeken, ő már a több mint száz éve oszmán kézen lévő Budát látta. Hosszú leírást közöl a városról, amit kimondottan szépnek tartott, a nyugati utazók által megfogalmazott lepusztult városnak nyoma sincs nála. A következőkben szeretném megmutatni, hogy ennek a kettősségnek mi is lehet az oka. Evlia munkája még egy másik szempontból is fontos a számunkra. Bár a hódoltság kései szakaszában járt magyar területeken, korántsem egy nyugalmas időszakban. Ekkor is folytatódott az oszmán hódítás, Evlia pedig személyesen jelen volt Érsekvár elfoglalá-

¹ Dernschwam 1984. 497–498.

² Dernschwam 1984. 498.

³ Evlia cselebi munkájának elemzése során kiderült, hogy megbízható forrásnak tarthatjuk (Sudár 2012. 11–48), azonban a magyar kiadásból gyakran hiányzik egy-egy mondat, ami az értelmezést zavarja. Ezért a jól használható kiadása a latin betűs átírata: Evliyâ 2002.

sánál. Az eseményekről adott részletes beszámolójából megtudhatjuk, mik is voltak az első és legfontosabb teendők egy keresztény városban annak meghódítása után. És itt most kimondottan fontos, hogy egy keresztény városban, ami nemcsak egy másik vallást, hanem egy másik kultúrkört is jelentett. A meghódítás nem „csak” annyit jelentett, hogy az adott területet be kellett illeszteni az Oszmán Birodalom közigazgatási rendszerébe, hanem azt is, hogy meg kellett teremteni a civil, vallási intézmények teljes sorát, ezek pedig gyakran sajátos épületet is igényeltek. Az adott település elfoglalása után nem sokkal megjelentek ezek az új intézmények és épületek: dzsámik / mecsetek, iskolák, kolostorok, fürdők, karavánszerájok, síremlékek. Több konkrét esetben megfigyelhetjük, hogy a középkori épületeket hogyan hasznosították, majd az idő előrehaladtával hogyan jelennek meg új épületek.

DZSÁMIK / MECSETEK

Az új intézmények közül legelőször természetesen egy dzsáminak kellett rendelkezésre állnia, hiszen az első pénteki imát már ott kellett elmondani. Ez az istentisztelet kiemelkedően fontos, mert ennek eleme, hogy az újonnan elfoglalt területet a szultán és iszlám földjéhez tartozónak nevezik meg.⁴ Ez technikailag azt jelentette, hogy alig pár nap alatt kellett egy dzsámit létrehozni. Erre mindenképp egy már álló épület, a hagyományok miatt szinte minden esetben egy keresztény templom volt a legalkalmasabb.⁵ A város épületei közül kiemelkedett méreteivel, reprezentatív megjelenésével, azonban belső elrendezésén, kialakításán komoly változtatásokat kellett megvalósítani, hogy dzsámiként működhessen. Lássuk, hogyan is zajlott le ez a folyamat Budán!

Buda elfoglalása után az első péntekre Buda legfontosabb templomát, a Nagyboldogasszony-templomot kellett dzsámivá alakítani (1. táblázat). A várost 1541. augusztus 29-én, hétfőn foglalták el, azaz négy nap volt ennek megvalósítására. De mit is kellett ennyi idő alatt megcsinálni, hogy dzsámiként funkcionálhasson a gótikus templomépület? Verancsics Antal leírásában a következőket olvashatjuk a Nagyboldogasszony-templomban elvégzett változtatásokról: „*Szoliman pasa pedig mind e sok dolgok között, igen tisztítja vala az nímet Bódogasszony templomát, ki*

1. táblázat. Keresztény templomból átalakított dzsámik

Oszmán neve	Középkori neve	Elhelyezkedése	Átalakítás éve
Szülejmán, Büjük, Eszki, Kebir	Nagyboldogasszony-templom	Szentháromság tér	1541
Orta	Szent György-kápolna	Dísz tér	1541
Enderún, Szeráj, Belső	palotakápolna	középkori királyi palota	1552 előtt
Pasa	Szent János-templom	Szent György utca	1555 előtt
Hüszrev pasa	Szent Miklós-templom	Hess András tér	1559 előtt
Kücsük, Aga?	?	?	?
Fethijje, Szaat	Mária Magdolna-templom	Kapisztrán tér	1596–1599 között

⁴ Sudár 2010. 41.

⁵ Erről részletesen lásd: Sudár 2017.

Budán fű vala, kihányván belüle mind az oltárokat, karokat, mind egyéb féliákat, kik ott az mi módonk szerint valának. És oztán az sanctuariomban bal felől, tágos és magas kerek pulpitost, imádó helt, minemő konstantinápolban is szent Szoffiában vagyon, csináltatá, meg is szőnegekkel is arany bársonokkal is felöltözteté.⁶ Oszmán oldalról szintén ugyanez fogalmazódik meg Dzselaáde Musztafa krónikájában: „Egy benne levő templomot megtisztítottak az utálatos bálványoktól, falait pedig a mázolásoktól, képektől és festményektől, s dzsámivá alakították át. A hatib számára szószerket és mihrábot készítettek, az isteni kinyilatkoztatás olvasói számára emelvényt készítettek, lámpákat aggattak fel, s a többi szükséges kellékekkel is felszerelték.”⁷

Az idézetekből kilálglik, hogy a templomtérből kihordtak minden padot, oltárt, szobrot, sír- emléket, ahogy Érsekújvár elfoglalásánál olvashatjuk: „padozatának felszínén lévő szennyes holt- testeket a dzsámi belsejéből kivitték, s a váron kívül egy régi temetőben mély gödröt ásva otthagyták őket”.⁸

A szentszobrokat kihordták, de a domborművek és az épületdíszek több esetben a helyükön maradtak. Evlia cselebi számol be arról a Nagyboldogasszony-templom leírásakor, hogy a Szent Györgyöt ábrázoló szobor még látható.⁹ Ugyanitt bealazva találtak meg Schulek-féle munkálatok során egy reneszánsz vörösmárvány Madonna domborművet, melynek többek között arca is sérült.¹⁰

A mozdítható dolgok elmozdítása után a szentképeket kellett eltüntetni, ami a gyakorlatban a templom kimeszelését jelentette. Nem volt céljuk a szentképek tönkretétele, leverése a falról, hanem azokat fehérre lemeszelték. Így pl. a pesti belvárosi templomban a török meszelés alól előkerültek a középkori freskók.¹¹ Ezen a fehér felületen azután az idők során különböző díszítések jelenhettek meg. A Nagyboldogasszony-templomban látott feliratokat Jacob Tollius le is jegyezte, koránidézetet és Allah, Mohamed és a négy első kalifa nevét láthatjuk közte.¹² A feliratokkal díszített mecsetekre a hódoltságban¹³, de birodalomszerte is bőven akad példa, és mellettük ornamentális díszítések is készültek a Nagyboldogasszony-templomban is. Csak a 19. századi rajzon¹⁴ maradt fenn ennek egy részlete (2. ábra), amin növényi motívumok láthatóak és az ún. malakári, jellegzetes elemei az oszmán dzsámik festett díszjeinek. Hasonló díszek kerültek elő pl. a pécsi Jakováli Hazsán pasa dzsámiban.¹⁵

A keresztény istentisztelethez szükséges elemek eltüntetése után lehetett megépíteni a muzulmán istentisztelet által igényelteteket. Evlia cselebi Érsekújvár elfoglalásánál leírja, hogy mire is van még szükség egy dzsámi kialakításához: „Ezután a nagyvezír az építőmesterek főnökét, Ahmed agát hívatta, és azt mondta neki: »Gyorsan készíts ezen az imahelyen egy mihrábot, szószerket, koránolvasó pulpitust s egy szemnek kellemes karzatot a müezzinek részére.« [...] Természete- sen az említett dolgoknak péntekre készen kell állniuk.”¹⁶

⁶ Sudár 2014a. 190.

⁷ Sudár 2014a. 190.

⁸ Sudár 2014a. 554.

⁹ Sudár 2014a. 194.

¹⁰ Pattantyús 2008.

¹¹ Kovács-Papp 2010.

¹² Sudár 2014a. 195.

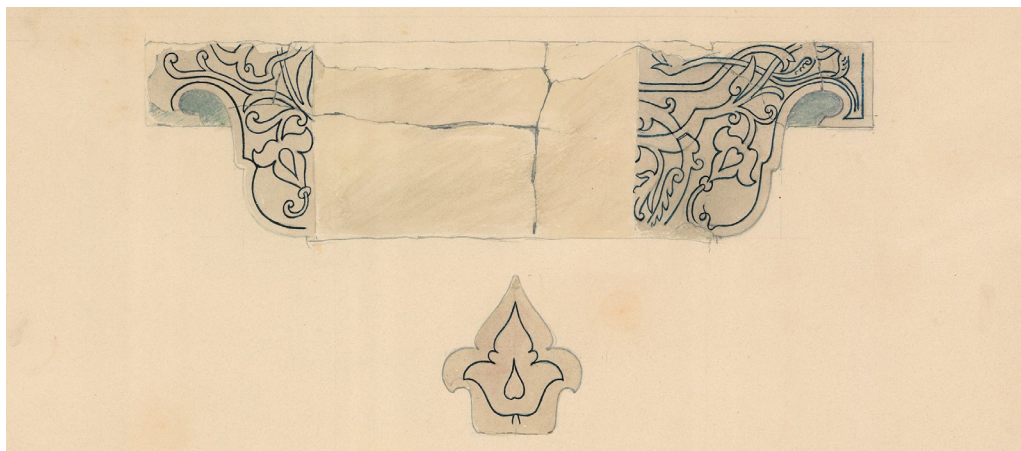
¹³ A legépebben a pécsi Jakováli Haszán pasa dzsámiban és a szigetvári Szülejmán szultán dzsámiban maradtak fenn. (Gerő 1980. 18., 32–34. ábra)

¹⁴ Papp 2015a. 147.

¹⁵ Sudár 2014b.

¹⁶ Érsekújvárat 1663. szeptember 25-én, kedden foglaltak el. (Sudár 2014a. 554.)

2. ábra. Festett felület rajza a Mátyás-templomból (BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjtemény 52.41.641)

Menjünk sorban ezen a listán. Kell egy mihráb, ami az ima irányát jelző fülke. A dzsámikat úgy építették, hogy az egyik fala Mekka irányába nézzen, ezen a falon kapott helyet a mihráb. Így maga az épület mutatta a hívek számára az ima, a leborulás irányát. A magyarországi középkori templomok jelentős része többé-kevésbé kelet–nyugati tájolású, a budaiak ebben kissé eltérnek, a Várhegy adta földrajzi lehetőségek miatt. Így viszont lényegesen közelebb került tájolásuk a dzsámiknál elvárt irányhoz. Ez jól érzékelhető, ha megfigyeljük az oszmánok által épített vízivárosi Tojgun pasa dzsámít, amelynek a tájolása szinte teljesen megegyezik a Mátyás-templomével. Mindenesetre a Nagyboldogasszony-templom déli falának, mint kiblafalnak a használata így teljesen indokolt. A mihráb minden nyoma eltűnt a templom Schulek-féle átalakításakor, azonban hasonló megoldást feltételezhetünk, mint a pesti Belvárosi Plébániatemplomban, ahol egy gótikus fülkét felhasználva, a legkevesebb idő és munka ráfordításával készült el a mihráb. Egy szerény, íves alaprajzú fülke, amit bekarcolt függőleges vonalak osztottak fel, optikailag egy sokszögzáródást imitálva. A Lux Kálmán-féle felújításkor készült fényképen még látszik a fülke indás festett díszítése (3. ábra), azonban díszes sztalaktizáródása sosem volt. A pesti templomban látható megoldás valójában néhány nap alatt megvalósítható, és ez az egyszerűség nem helyi jellegzetesség. Azt látjuk pl. az isztambuli Kalenderhane mecsetben, amit egy bizánci templomból alakítottak át, hogy még ma is fából készült mihráb áll az épület sarkában. Az elmúlt 500 év alatt sem érezték szükségét, hogy díszes kőből épült szerkezetre cseréljék fel.

A szószék (minber), pulpitus és karzat, mind a térbe beálló elem, melyek a legnagyobb oszmán dzsámikban kőből épültek, de számtalan esetben fából készítették. A gyorsaság Buda esetében is a fakonstrukciókat feltételezi, azonban ezek nyomára már nem bukkanhatunk. A Schulek-féle alaprajzokon ezeket nem lehet egyértelműen azonosítani, bár alapozásuk elvileg megmaradhatott volna. De vannak Budán olyan dzsámik, ahonnan ismerjük a szószék 1-1 darabját és azok kőből épített minberkekhez tartoztak. A Mária Magdolna-templom és a Szent János-kolostor területén végzett feltárásokkor felszínre került 1-1 faragott kő, melyek kialakítása és díszítése alapján minber oldalát alkothatták.¹⁷

¹⁷ Gerő 1980. 7. ábra, Kovács 2003. 257.

3. ábra. A pesti Belvárosi Plébániatemplomban feltárt török kori mihráb (BTM KO fényképtár)

Tehát Buda elfoglalása után pár nappal a Nagyboldogasszony-templom átalakult az újonnan elfoglalt város legfőbb dzsámijává, törökül vagy Nagy dzsáminak (Büyük dzsámi) vagy Szülej-mán szultán dzsámijának hívták.¹⁸ Már a város elfoglalásának napjaiban dzsámivá alakították át a mai Dísz téren állt Szent György-kápolnát, ami a Középső dzsámi (Orta dzsámi) nevet viselte.¹⁹ Ezzel a mozzanattal, gyakorlatilag a foglalással egyidőben elkezdődött a város átalakulása. Leglátványosabb, legkiemelkedőbb épületei, a templomok azonnal új funkciót kaptak.

Vélhetően az ezt követő rövid időszakban a királyi palota kápolnáját és a mai karmelita templom helyén egykor állt Szent János-templomot is dzsámivá alakították, az utóbbi a budai pasákhoz kötődött, és Pasa dzsáminak nevezték. Bár 1552-ben, ill. 1555-ben íródott az első fennmaradt gazdasági adat, de az Enderún dzsámi esetében látjuk, hogy már 1543-ban kinevezték ide Mehmed muarrifot (az a dzsámialkalmazott, aki a pénteki imák előtt felolvasta az alapítványtevők és adományozók neveit)²⁰, ami azt jelenti, hogy a kápolna már ekkor dzsámiként működött. Valójában nincs miért feltételeznünk, hogy ezt a két templomot ne alakították volna már 1541-ben dzsámivá. Ha végigtekintünk a Várhegy alaprajzán, azt látjuk, hogy az északi rész kivé-

¹⁸ Továbbá még Eszki dzsámi, ill. Kebir dzsámi (Sudár 2014a. 190).

¹⁹ Sudár 2014a. 183.

²⁰ Sudár 2014a. 170.

telével – ahol a Mária Magdolna-templom a század végéig még keresztény templom maradt – a teljes várost lefedték a dzsámik.

Egyedül az északi rész maradt üresen, ahol viszont a Mária Magdolna-templom közelébe építették fel a Hamam dzsámit, még az 1540-es években. És ezzel valójában az 1540-es években létrejöttek azok a dzsámik, melyek ki tudták szolgálni a Várhegy muzulmán lakosait. Csak a 16. század végén kerül sor az utolsó keresztények által használt templom, a Mária Magdolna-templom dzsámivá alakítására, de ekkorra gyakorlatilag elfogytak a Várhegyről a keresztény lakosok, és helyüket (házaikat, utcáikat) szintén muzulmán lakosok foglalták el. Így egyrészt növekedett az iszlám közösség a városban, másrészt már nem volt ki használja a keresztény templomot. Újabb dzsámi alapítására csak a 17. század közepén kerül sor, amikor a középkori királyi palota nyugati oldalában (mai Újvilágkert) lakóházak emelkedtek, és egy új városrész alakult ki. Itt épül fel az 1650-es években egy új dzsámi, a Murád pasa dzsámi (2. táblázat).

2. táblázat. Újonnan épített oszmán dzsámik

Oszmán neve	Alapítás éve	Elhelyezkedése	Alapító
Hamam, Kirba ?	1549 előtt	Úri u. 49–51.	állami
Murád pasa	1651–1652	Újvilágkert	Murád pasa
Sejh	?	Szentháromság utca	?

Az épületek külsőleg azonban alig változtak, őrizték gótikus formájukat, a legmarkánsabb átalakítások az ablakokat érintették. A használat során, talán nem abban a pár napban, amíg dzsámivá alakították, de nem sokkal később, a magas gótikus ablakokat felfalzták (4. ábra), a Nagyboldogasszony-templom esetében ez jól látható a Schulek-féle átalakításkor készült fényképeken.²¹ A Szent György-kápolnáról pedig Denschwam beszámolójából tudjuk: „A *kutyahitűek a magasra ívelő ablakokat félig befalzták...*”²² A Nagyboldogasszony-templomban a déli kápolna felső szintjét visszabontották, a kápolnába nyíló íveket elfalzták, és a szűkített gótikus ablakokkal egyvonalban itt is kisméretű ablakok kerültek kialakításra. A déli falszakasz átalakítását a kiblafal megeremtése indokolta, hiszen ez a fal jelölte ki az ima irányát, itt egy egységes, folytonos falazatra volt szükségük. A Nagyboldogasszony-templom szentélye a tizenöt éves háború (1594–1607) során találatot kapott, és helyreállításakor kisméretű ablakok készültek az új falszakaszra, melyek a Schulek-féle helyreállításakor még látszottak.²³ A fal vonala viszont hűen őrizte a középkori állapotokat (5. ábra).

Dernschwam a Szent György-kápolna esetében leírja, hogy „*mellette egy török szokás szerint épült új torony*”²⁴, azaz minaret épült, innen hívták imára a híveket. A Szent György-kápolna mellett a középkorban nem állt torony, amely azonban szükséges eleme egy dzsáminak, így az oszmánok építettek mellé egyet a saját stílusukban. A templomok tornyai alkalmasak voltak arra, hogy minaretként használják, így azok mellet nem is találjuk meg a jellegzetes, ceruza alakú oszmán minareteket.

²¹ Végh 2015a. 81.

²² Sudár 2014a. 183.

²³ Papp 2015b. 147.

²⁴ Sudár 2014a. 183.

4. ábra. A Mátyás-templom felújításakor készült fénykép a gótikus ablakok török kori átalakított képével (BTM Kiscelli Múzeum DF 63.357.27)

5. ábra. A Mátyás-templom felújításakor készült fénykép a szentélyről, ahol a kisméretű török kori ablakok láthatóak (BTM Kiscelli Múzeum F.63.357.8)

ISKOLÁK – MEKTEBEK / MEDRESZÉK

A dzsámik egy sor különböző intézményt, épületet vonzottak magukhoz. Ilyenek az iskolák, melyből kétféle típusú volt az Oszmán Birodalomban. A Korán-iskolák vagy más néven mektebek írni-olvasni, számolni tanították meg diákjaikat. Főként a Korán olvasásával és a legfőbb imádságokkal foglalkoztak.²⁵ A Várhegyen 6 mektebről ír Evlia, kiemeli a Fethia és az Orta dzsámi iskoláit.²⁶ Elképzelhető, hogy a további 4 mektebet a Várhegy dzsámijaiban kereshetjük, hiszen Evlia időszakában 7 nagy dzsámi működött, de a palota kápolnájából átalakított Enderün / Szeráj dzsámiban nem feltételezhetünk iskolát. A mektebek nem igényeltek külön épületet, valójában a dzsámi terében, udvarán folyt a képzés. Sokkal inkább igényelt önálló épületet egy medresze, amely az oszmán világban a középfokú és felsőfokú oktatás helyszíne. A klasszikus oszmán építészetben egy udvar köré rendezett kis cellák alkotják a medreszét, ahol az udvar bejáratával szemközti terem nagyobb a többinél, ez az oktatás helye. A többi a diákok szállásául szolgáló helyiség. Ha egy oszmán nagyúr medreszét épített volna Budán, akkor bizonyára ilyen alaprajzi elrendezést választott volna. Ez nem csak a saját döntése volt, mivel ebben az időszakban az Isztambulban működő birodalmi főépítéssel minden új, a közösség számára készülő épületet egyeztetni kellett. A főépítész az alaprajzba, méretekre is beleszólt, ennek nyomán egységes megjelenést öltöttek a birodalom távoli pontjain felépülő épületek. Egy sokkupalás medresze komolyan meghatározza a városképet és az utazók / követek számára is jellegzetességgé fel kellett volna tűnjön. Azonban valójában nem említik a nyugati források, látképeken sem azonosíthatóak. Mindebből arra következtethetünk, hogy minden bizonnyal egy középkori épületet használtak fel az oktatásra. Ezekben a medreszékben csak néhány (10 fő alatti) diák tanult, így egy vári ház is teljesen jól ki tudta szolgálni a medresze igényeit. Tudunk arról, hogy budai dzsámikhoz is tartozott ház,²⁷ tehát egyes feladatok ellátására más hely is a dzsámi személyzetének rendelkezésére állt.

KÖZKONYHA – IMARET

Hasonlóan a dzsámik mellé szerveződve találjuk a közkonyhákat (imaret), ahol a dzsámi személyzete és a medreszék diákjai mellett a rászoruló kaphattak ingyen főtt ételt. Evlia három imaretet ír le, az egyik a Szüleymaniye imaret, ami vélhetően a Szüleymaniye dzsáminál lehetett, a másik a pasa szeráj imáretje, ez a palota az újkori karmelita kolostor helyén állt, a hozzá kapcsolódó imaretet valahol a közelében kell keresnünk. A harmadik a janicsároké,²⁸ helye kérdéses, de akár összefüggésbe hozható lehet a Savanyú leves bástya elnevezésével. A középkorban, a Tanácsházától délre lokalizálja Benda Judit a mészárosok nagy konyháját (lacikonyha), ahol nagy mennyiségben készültek a főtt / sült ételek. Ennek a felszereltsége minden bizonnyal könnyen átalakítható volt az oszmán igényekhez is, így talán nem tévedünk nagyot, ha ennek helyén keressük az oszmán korit is. Marsigli az Orta dzsámi (Szent György-kápolna) közelébe helyez egy nagy közkonyhát, ami valójában akár a Szülejman, akár a pasa imaret lehet, hiszen az Orta dzsámi e kettő között helyezkedik el. Evlia minden bizonnyal tudta, melyik dzsámikhoz tartozik ez az intézmény, míg Marsigli csak a helye alapján határozta meg.

²⁵ Ágoston 1987. 49.

²⁶ Evliya 2002. 144.

²⁷ Velics-Kammerer 1886. 27.

²⁸ Evliya 2002. 150.

FÜRDŐ – HAMAM

Bár Budán több kolostor is működött, de a Várhegyre egy se költözött, többnyire a települések határában rendezkedtek be, így Buda külvárosaiban találjuk meg őket. Jól azonosítható viszont egy fürdő, amely a város egyetlen állami közfürdője volt, és a Várhegyen alapította a szultán. Ez egy gőzfürdő, melyről régészeti adataink nincsenek. Fizikailag nem ismerjük az épületet, helyét a térképeken megjelenő „hamam dzsámi”²⁹ kifejezések jelölik ki, azaz a Várhegy északi részén, a Mária Magdolna-templom közelében állt. Bár a nyugati utazók egyszer sem említik, Marsigli összeírásában szerepel és sértetlennek írja le.³⁰ Evlia leírásából úgy tudjuk, hogy lovakkal hordták fel a fürdőbe a vizet a Dunáról.³¹ A gőzfürdők az iszlám, majd az oszmán építészet érdekes találmányai. A keresztény fürdőzési kultúra számára teljesen abszurd: egy fürdő, amiben nincs medence. Csak a falak mellett álltak kisebb kő mosdómedencék, melyek mellé leülve lehetett mosdosni. A fürdők valójában tisztasági fürdőként szolgáltak, ahova eltérő időszakokban járhattak a nők, ill. a férfiak. Nemcsak higiénias szempontok miatt volt fontos hely, hanem a társadalmi életben is komoly szerepet töltött be. Egyrészt a hölgyek számára egy olyan hely, ahova férfi kíséret nélkül mehettek, másrészt a különböző társadalmi csoportok itt kötetlenebbül találkozhattak. A hódoltságban létesülő fürdők esetében azt tapasztaljuk, hogy nagyon hamar felépülnek, annyira szerves részét képezik az oszmán kultúrának, hogy egy valamit is magára adó oszmán település nem lehetett meg fürdő nélkül. Ugyanakkor komoly beruházás és később jelentős bevételt hozó intézmény. Mindezek miatt az újonnan elfoglalt települések legelső fürdői általában állami finanszírozásúak, majd nem sokkal később megjelentek a nagyobb településeken a magánalapításúak is.

PIACOK – BEDESZTÁN / CSÁRSI

Ránk maradt egyetlen oszmán feliratos térkép is Budáról, amin a legjelentősebb helyszíneket tüntették fel. Ezen jelölik a város piacait,³² egyrészt az állandó, fedett piacot jelölő *bedesztán* szóval és egy periodikusan, téren felállításra kerülő piacot a *csarsi* szóval. A Szülejmán dzsámi (Nagyboldogasszony-templom) közelében látható a bedesztán, a mai Szentháromság utca keleti szakaszától délre lévő épülettömbben. Mivel ugyanezen a területen a középkorban is működtek kalmárboltok,³³ vélhetően azoknak az épületeit használták tovább. A mai Szentháromság térre és a Dísz térre egy-egy csarsit jelöl. Ez lehetne a középkori szokás továbbélése, vagy a hely alkalmassága, amit az oszmánok is kihasználtak. Bizonyosan továbbéltek ezeken a tereken a középkori kutak, melyeket még a visszafoglaló háborúk során készült térképeken is jelöltek.

²⁹ Veress 1906. 138 után kötvé.

³⁰ Veress 1906. 137.

³¹ Evliya 2002. 145.

³² Veress 1906. 138 után kötvé.

³³ Benda 2014. 5. ábra.

HÁZAK, PALOTÁK

Bár Buda az egyik (ha nem a) legfontosabb erőd volt a hódoltságban, nem csak katonák laktak benne. Budán is számos foglalkozásra utaló adatunk van, az útleírások pedig a házak elé kitelepülő mesterekről szólnak. Marsigli összeírásában említi a csizmadiákat és a rézműveseket, az előbbieket az Orta dzsámi (Szent György-kápolna) közelében, míg az utóbbiakat az oszmán feliratos térkép pontosan meg is jelöli a mai Szentháromság utca nyugati szakaszánál. Tudunk gyertyaöntő műhelyről, sőt a mester teljes vagyonát, szerszámaikat is ismerjük hagyatéki leltárából.³⁴ A régészeti feltárások során fémmegmunkálásra és valahol a közelben működő kerámiaműhelyre utaló leletek is felszínre kerültek.³⁵ Általában nem tudjuk elkülöníteni, hogy a Várhegyen vagy a külvárosban éltek, de sok foglalkozásra találunk adatot. Csak néhányat említve: nyergesek³⁶, taligakészítők³⁷ is működtek a városban. A középkori házakat az 1526–1541 közötti és a tizenöt éves háború ostromai érintették. Nagyobb pusztítást azonban csak a korszakot záró visszafoglaló háború során látunk, előtte a középkori házak továbbélése, azok hasznosítása látszik. A vári házak kutatása során több esetben találtak kisebb török kori hozzáépítést vagy ablakokat, ajtókat, mindez az épületek folyamatos használatáról árulkodik. De mely házakat használták a törökök? A város elfoglalásakor még jelentős magyar lakosság maradt, akik minden bizonnyal saját házaikban maradtak, áttelepítésről nem tudunk. Az oszmán összeírások megőrizték azoknak a városnegyedeknek, mahalléknak a nevét, ahol éltek. A gond az, hogy a mahallék határait nem ismerjük, és egy mahallé nem utcától utcáig fed le egy területet, hanem inkább háztömböket ölel fel. Buda lakosainak megismerésekor az egyik feladványt az jelenti, hogyan is értelmezzük ezeket a mahallékat. Keresztény lakosokat az Olasz utca mahallében (38 családfő), a Szent György utca mahallében (21 családfő), a Mindszent utca mahallében (20 családfő), a Szombathely utca mahallében (14 családfő), a Szent Pál utca mahallében (22 családfő) és az Ötvös utca mahallében (7 családfő) írtak össze.³⁸ Az utcanevék mind ismertek a középkori Budáról, és jól meghatározható az elhelyezkedésük,³⁹ azonban hosszan végighúzódnak a városban, és sokkal több házhely található bennük, mint ahány magyar családot összeírtak. A másik kérdés, hogy az utca mindkét oldala vagy csak az egyik tartozott a mahalléhoz? Segít ebben a kaotikus helyzetben, hogy 1526 előtt jól meghatározható volt a plébánia határa, ami a Nagyboldogasszony-templom és a domonkos kolostor között húzódott kelet–nyugati irányban. Ettől északra élt a magyar, míg délre a német polgárság. Éppen ezért az összeírások magyar lakosait ennek megfelelően a város északi részén kereshetjük, 5 mahalléba osztva, míg a déli részen élőket egységesen a Szent György utca mahalléba írták össze. Végh András térképre vetítette a főurak és egyházak által birtokolt házakat, palotákat is.⁴⁰ Ezek az adatok annyiban fontosak a számunkra, hogy a német lakosság és a főurak, egyházak 1526–1541 között elhagyták a várost, ingatlanaik üresen maradtak. Ide költözhetek és költöztek be az oszmánok. Így érthető, hogy az

³⁴ Gerelyes 1979.

³⁵ A középkori Szent János-, a török korban Vízi kapu közelében. Ásatásvezető: Papp Adrienn.

³⁶ Velics-Kammerer 1890. 92.

³⁷ Velics-Kammerer 1890. 94.

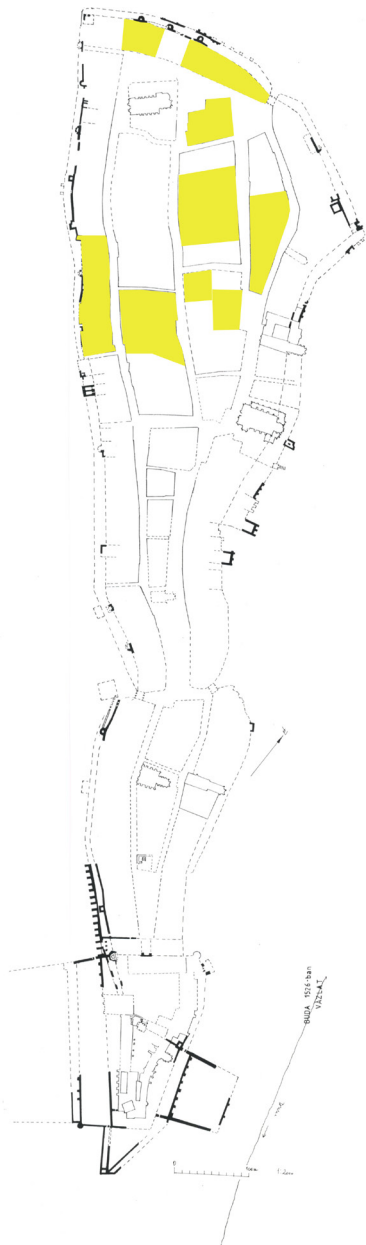
³⁸ Fekete 1938. 123.

³⁹ Végh 2015b. B1.2.

⁴⁰ Végh 2015b. B1.4, 2.2.

északi részen, a Mária Magdolna-templomtól délre eső területek miért is álltak üresen. Itt főúri és érseki paloták sorakoztak, ezeket felhasználva és még a mészárszékeket elkobozva építették ki már a hódoltság elején a korábban bemutatott Hamam dzsámit és magát a fürdőt (6. ábra).

6. ábra. Buda, a Várhegy alaprajza az 1541 után megmaradt magyar lakosság feltételezett elhelyezkedésével (Végh András térképe [Végh 2015b. B1.2 és 2.2.] alapján, térképet rajzolta: Kuczogi Zsuzsanna)

Hasonlóan nagy középkori / reneszánsz főúri és főpapi paloták álltak a királyi palota előterében, a mai Szent György téren. Nem véletlen tehát, hogy itt találjuk az oszmán hivatali elit tagjainak házait, a budai beglerbégét, aki az egész tartományt igazgatta és a helyettesét (kethüda) is. Az oszmán bürokrácia és a pénzügyek vezetői, a kádi és a defterdár pedig az északi palotákba költöztek be. A budai pasák palotája egy késő középkori főúri palota, a Szapolyai család palotája helyén állt. A régészeti kutatások során nagy pincék, téglával burkolt termek (7. ábra) kerültek

7. ábra. A budai pasák palotájának részlete a középkori termekkel (BTM Adattár 252-77/26)

felszínre⁴¹ számos reneszánsz nyíláskerettel. A budai pasák igényeinek / szokásainak ez a palota nem felelt meg, azt teljesen átalakították. A dunai szárny pincéit feltöltötték, és úgy tűnik, hogy a középkori épületet szinte teljesen elbontották, a déli helységet beszűkítették és úgy használták. Helyette egy oszmán palota épült ki, amely több kisebb udvar által közrefogott épületet jelentett. A reprezentatív épület a dunai oldalon állt, itt kapott helyet a követek fogadására szolgáló terem és a tanácsterem is. A palotában külön épületként egy magánfürdő is helyet kapott. A visszafoglaló háború során leégett és nagy része beborult a dunai oldalon álló bástyarészbe. Ennek feltárása során az derült ki, hogy nagy mennyiségű vályogtéglát használtak a felépítéséhez. Ez valójában az Anatóliában is elterjedt építkezési mód, ahol fából készítik el az épület vázát, és ennek közeit vályogtéglával kitöltve épülnek meg a falak. A bevezetőben említett leírás Dernschwamtól

⁴¹ Gerő 1980.

ezt a technikát örökíthette meg, és valóban, vakolat nélkül ezek a házak roppant lepusztult képet festenek. Szépen elkészítve viszont a budai pasák számára is méltó lakhelyként funkcionáltak. Egy hasonlóan épített ház részlete a Vízi kapu közelében is felszínre került, azaz a Várhegyen is több helyen alkalmazták ezt a technikát kisebb-nagyobb építkezésekhez. Az utcai frontokon az ablakok bedeszkázása szintén a déli építkezési jellemzőkkel hozható összefüggésbe. Az oszmánok házai alapvetően befelé, az udvar felé fordultak, az utca irányába csak kevés ablakot készítettek. Elképzelhető, hogy a középkori házak ablakai ezért kerültek lezárásra.

SÍREMLÉK – TÜRBE

És hogy mennyire élő volt ez a város, az mutatja, hogy saját kultuszhelye is kialakult, a Szent János-templom mellé egy oszmán síremlék (türbe) épült, melyben az egyik korai bég, Ahmed nyugodott. Mellett egy csorgó volt, amihez a Dunából vezetéken érkezett a víz. Ennek részlete felszínre is került az ásások során, konkrétan 2 vízvezetékcsor (8. ábra). Ismerjük az alagutat is, amiben ez a Duna felől érkezett, és a Duna-parti vízemelő épületét is, amely nem oszmán építmény, hanem még Zsigmond idejében készült el. Annyi bizonyos, hogy az oszmánok is tudták működtetni / karban tartani.

8. ábra. A budai pasák palotája mellett feltárt vízvezetékcsövek (Fotó: Papp Adrienn)

Összefoglalva azt láthatjuk, hogy egy, a lakosai nagy részétől elhagyott városba költöznek be az oszmánok, ahol felméri az épületek adottságait és ahhoz alkalmazkodva rendezkednek be. Evlia leírja Érsekújvár esetében, hogy körbejárták a várost, hogy milyen állapotban maradtak az épületei, melyik templom alkalmas dzsáminak stb. A visszafoglaló háborúk során a Habsburg-udvar is azonnal felméri, mi használható a városban, mekkorák a károk. Minden bizonynyal ezt tették 1541-ben az oszmánok is. Nagyobb bontásokról nem tudunk, csak a fürdő és a Hamam dzsámi környezetének kiépítése elképzelhetetlen bontás nélkül, valamint a pasa palota kialakításakor tapasztalható a középkori épületek elbontása. A középkori házak, paloták, templomok stb. döntő többsége megmaradt, valójában a visszafoglaló háborúk pusztítása okozza a középkori épületek nagyarányú pusztulását.

Az oszmán megszállás valójában az intézményrendszer kiépítésében érhető tetten (iskolák, közkonyhák), azonban ezek építészeti megjelenése nem szembetűnő (9. ábra). A Várhegy megőrizte középkori épületeit, jellegét, alig találunk új oszmán épületet közöttük, még a 17. századi látképeken is a gótikus templomok dominálnak. Ettől függetlenül a város átalakult, korábbi fejlődése megakadt. A reneszánsz és középkori épületek átépítései már oszmán ízlés szerint zajlottak le, kis méretű ablakok, faszervezetű épületrészek készültek. Az utca szintjén, a városban sétálva bizonyosan a nyugati utazók által megfogalmazott kép, egy keleties város látszott, de mint egy díszlet, ahol az ideiglenes szerkezetek domináltak: a házaik előtt féltető alatt alkotó mesterek, a lekövezett utcák és bedeszkázott ablakok látszottak. A Várhegygel ellentétben a külvárosok (pl. a Vízi város vagy Alhévíz) sokkal jobban átalakultak, ott nagyon sok új épület készült a török hódoltság idején, ami jelentősen megváltoztatta a város képét. A 17. századi metszeteken is a külvárosok kupolás dzsámijai, ceruza alakú minaretei, kupolás fürdői adják a város keleties hangulatát.

9. ábra. Buda térképe 1686-ból, De la Vigne (BTM Metszettár 2014.9.1.)

IRODALOMJEGYZÉK

- Ágoston 1987 Ágoston Gábor: Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban. *Keletkutatás* (1987) 47–65.
- Benda 2014 Benda Judit: Posztókereskedelem és posztósboltok a későközépkori Budán. In: *A textilművéség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Szulovszky János. Budapest 2014. 27–42.
- Dernschwam 1984 Hans Dernschwam: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja: Tardy Lajos. Budapest 1984.
- Evliyâ 2002 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı SarayıKütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 6. Kitap. Haz. Seyyid Ali Kahraman-Yücel Dağlı. Istanbul 2002.
- Fekete 1938 Fekete Lajos: Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 6. Budapest 1938. 116–136.
- Gerelyes 1979 Gerelyes Ibolya: Török hagyatéki összeírások, mint kultúrtörténeti források. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 21. Budapest 1979. 200–218.
- Gerő 1980 Gerő Győző: *Oszmán-török építészet Magyarországon*. Budapest 1980.
- Kovács 2003 Kovács Eszter: A budai ferences kolostor a török korban. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 31. Budapest 2003. 241–262.
- Kovács-Papp 2010 Kovács Eszter – Papp Adrienn: A mihrábfülke az újabb kutatások tükrében. *Műemlékvédelem* 54 (2010) 6. 406–412.
- Papp 2015a Papp Adrienn: Török kori festett díszítés tusrája a budai Nagy dzsámiból. In: *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)*. Szerk.: Farbaky Péter – Farbakyné Deklava Lilla – Mátéffy Balázs – Róka Enikő – Végh András. Budapest 2015. 146–147.
- Papp 2015b Papp Adrienn: Török kori ablakokat ábrázoló felmérési rajz a templom főszentélyéről. In: *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)*. Szerk.: Farbaky Péter – Farbakyné Deklava Lilla – Mátéffy Balázs – Róka Enikő – Végh András. Budapest 2015. 147.
- Pattantyús 2008 Pattantyús Manga: Madonna a budai Nagyboldogasszony-templomból. In: *Hunyadi Mátyás, a király*. Szerk.: Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest 2008. 412. (kat. 10.1)
- Sudár 2010 Sudár Balázs: Az oszmánok és Magyarország mentális meghódítása. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk.: Ács Pál – Székelyi Júlia. Budapest 2010. 40–49.
- Sudár 2012 Sudár Balázs: *Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első részletes városleírás*. Pécs 2012.
- Sudár 2014a Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest 2014.
- Sudár 2014b Sudár Balázs: *Jakováli Haszan pasa dzsámija Pécsen*. Budapest 2014.
- Sudár 2017 Sudár Balázs: Dzsámivá alakított templomok a hódoltságban. In: *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Szerk.: Ittész Gábor. Budapest 2017. 381–406.
- Végh 2015a Végh András: A Boldogasszony-plébániatemplom késő gótikus épülete. In: *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)*. Szerk.: Farbaky Péter – Farbakyné Deklava Lilla – Mátéffy Balázs – Róka Enikő – Végh András. Budapest 2015. 79–86.
- Végh 2015b Végh András: *Buda I. kötet, 1686-ig. Magyar várostörténeti atlasz* 4. Budapest 2015.
- Velics-Kammerer 1886 Velics Antal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek I.* Budapest 1886.
- Velics-Kammerer 1890 Velics Antal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek II.* Budapest 1890.
- Veress 1906 Veress Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. *Budapest Régiségei* 9 (1906) 103–170.

Buda, a City with Oriental Elements

SUMMARY

In the wake of Ottoman Conquer, a totally distinct culture emerged in Buda whose institutional system was to be set up in that period. Buda lacked everything that Ottomans expected from their towns, necessary for their everyday life: neither djamis or Quran schools, nor baths, etc. were available. These institutions needed to be constructed, requiring new buildings. Having been built according to Ottoman style, these new buildings were erected in the suburbs, whilst the Castle Hill [Várhegy] preserved its mediaeval appearance. Mediaeval buildings on the Castle Hill were refunctionalized, giving way to Ottoman institutions. First, churches were altered into djamis, implying the full reconstruction of their interior. Followingly, places that could have been associated with more functions were used, such as mediaeval buildings for schools, public kitchens and roofed marketplace. The bath and the tomb were new facilities that were to be built as new edifices on the Castle Hill. These were required for an Ottoman town to function, so it is easy to see how every facility local Ottomans needed had been built or altered in the very beginning of the period. Significant changes can be identified as a result of the evolution of new urban quarters.

Ottoman Conquer

Ottomans moved into houses in the castle. Although 122 families lived there in the 16th century, Hungarian townees technically abandoned the Castle Hill by the end of the century. Houses underwent alterations; significant demolition and the construction of a totally new complex took place at the Pashas' Palace [Pasa Palota].

KEYWORDS

Buda, Ottoman period, Ottoman empire, Ottoman architecture, archaeology, djami, imaret, bath

